

Andrzej Kubić
Instytut Filozofii
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

Obiektywność, eksternalizm i sceptycyzm

Abstrakt. Celem artykułu jest ukazanie problematyki obiektywności w sporze między eksternalizmem a internalizmem oraz wykazanie oddziaływania zwrotnego antysceptycznych koncepcji eksternalistów na umocnienie ideału obiektywności. Przedstawione zostaną koncepcje eksternalizmu epistemicznego Roberta Nozicka oraz semantycznego Hilarego Putnama i Donalda Davidsona, jak również zarys stanowisk internalistycznych.

Słowa kluczowe: obiektywność, intersubiektywność, eksternalizm, internalizm, sceptycyzm,

Objectivity, externalism and skepticism

Abstract. The aim of the paper is to show the relevance of objectivity in the dispute between externalism and internalism and to demonstrate how anti-skeptical externalisms approach strengthens the ideal of objectivity. There are presented the positions of Robert Nozick's epistemic externalism as well as both Hilary Putnam's and Donald Davidson's semantic externalism, and also the internalism issues.

Keywords: objectivity, intersubjectivity, externalism, internalism, skepticism

Już pierwsze pobieżne spojrzenie na połączone w tytule tekstu pojęcia wydaje się wskazywać, że nie jest to zestawienie przypadkowe, a wzajemne odniesienia powyższych kategorii poszerzają ich zakres znaczeniowy. Spróbuję tę ogólną i mglistą hipotezę przeanalizować w kolejnych krokach.

Obiektywność jest niewątpliwie jednym z najbardziej fundamentalnych i jednocześnie wielowymiarowych i kontrowersyjnych zagadnień w dziejach filozofii i nauki. Problematyka obiektywności od starożytności jest ciągle obecna w strukturze wiedzy filozoficzno-naukowej, stanowiąc jej integralny i korelujący czynnik rozwoju. Spośród zagadnień związanych z obiektywnością najczęściej dyskutowany był problem prawdy obiektywnej. Liczne kontrowersje na ten temat doprowadziły do ukonstytuowania się stanowiska sceptycyzmu, który do dzisiaj stanowi nieprzekraczalną granicę dla wszystkich koncepcji pretendujących do obiektywności.

Opozycyjną, „ciemną stroną” obiektywności jest subiektywność, należy jednak podkreślić (Gutowski, Szubka 1998, 211)¹, że opozycja ta nie stała się w dzie-

---

¹ Autorzy wyróżniają trzy poziomy znaczeniowe relacji obiektywność-subiektywność: (1) potoczny – cechujący się normatywnie-wartościującym zróżnicowaniem negatywnych znaczeń subiektywności (synonimicznej z bezkrytycznością, stronniczością, irracjonalnością, itp.) oraz pozytywnych znaczeń obiektywności (synonimicznej z bezstronnością, krytycznością, racjonalnością, itp.); (2) epistemologiczny – odróżniający obiektywność:

jach filozofii przedmiotem wyodrębnionego sporu, jakim jest przykładowo spór między realizmem i antyrealizmem lub sporu o uniwersalia. Fakt ten nie umniejsza znaczenia problematyki obiektywności i subiektywności, jako że stanowi ona w pewnym sensie konieczną podstawę dla uformowania się określonych sporów epistemologicznych, do których można również zaliczyć współczesny spór między eksternalizmem a internalizmem².

1. Eksternalizm versus internalizm

Najogólniej rzecz ujmując, spór eksternalizmu z internalizmem dotyczy prymatu w strukturach poznania i umysłu tak lub inaczej pojętych czynników wewnętrznych (*internal*) albo zewnętrznych (*external*). W sporze tym wyodrębniły się dwie jego podstawowe formy: epistemiczna – dotycząca wiedzy i uzasadnienia jako jej elementu oraz semantyczna – dotycząca znaczenia i treści umysłowych. Te dwie postacie sporu powstały niezależnie, w różnych obszarach problemowych filozofii analitycznej i możliwe są różne kombinacje związków między nimi (Ziemińska 2002, 296–297). Należy podkreślić, że stanowiska internalistyczne są zakorzenione w nowożytnej kartezjańskiej filozofii podmiotu, natomiast eksternalizm zasadniczo stanowi nową perspektywę epistemologiczną. Zdaniem Plantingi, eksternalizm jest w znacznej mierze powrotem do przedkartezjańskiego i przedmiotowego stylu rozważań – stylu charakterystycznego dla tradycji arystotelesowsko-scholastycznej (Plantinga 1993, 183–184). Wydaje się, że stanowisko Plantingi można zinterpretować jako wskazanie na obiektywistyczno-metafizyczną genezę stanowisk eksternalistycznych, jednocześnie jednak ma on rację tylko w bardzo ogólnym sensie, ponieważ geneza ta jest o wiele bardziej złożona wskutek uwikłania w kontekst problemowy filozofii nowożytnej i współczesnej.

2. Eksternalizm epistemiczny Roberta Nozicka

Jednym z najważniejszych etapów w rozwoju eksternalizmu epistemicznego było sformułowanie przez Roberta Nozicka *kondycjonalnej definicji wiedzy* (Nozick 1981), której genezę (podobnie jak w przypadku większości teorii eks-

(a) mocną – uniwersalnie ważną dla każdego (wyidealizowanego) podmiotu poznającego (*sub specie aeternitatis*) raz (b) słabszą – jako intersubiektywność, czyli dostępność i uznawalność przez wiele (większość) podmiotów poznających; (3) metafizyczny – oznaczający autonomię bytową niezależną od wszelkiej poznawalności. (Gutowski, Szubka 1998, 209–211) Należy zauważyć, że wyrazistość przytoczonego podziału na płaszczyźnie epistemologicznej i metafizycznej odnosi się raczej do kategorii obiektywności. Znaczenie subiektywności w sensie epistemologicznym i metafizycznym nie odbiega zbytnio od jej potocznego rozumienia – co wydaje się przekładać na ukonstytuowanie raczej „ideału obiektywności” a niż subiektywności.

² Do słownika podstawowych pojęć epistemologicznych kategorię eksternalizmu po raz pierwszy wprowadził David Armstrong (Armstrong 1973, 157). Jedną z najnowszych i najobszerniejszych prac omawiających zagadnienie sporu między eksternalizmem i internalizmem jest monografia Renaty Ziemińskiej (Ziemińska 2002). Ta druga pozycja stanowi też główne źródło informacji dla badań przeprowadzonych w moim tekście.

ternalizmu epistemicznego) stanowiła próba eliminacji kontrprzykładów Gettier (Gettier 1963)³.

Propozycja Nozicka, czyli kondycjonalna definicja wiedzy zawiera następujące warunki:

„S wie, że p = df

- (1) p jest prawdziwe;
- (2) S ma przekonanie, że p ;
- (3) Gdyby p nie było prawdziwe, to S nie miałby przekonania, że p ;
- (4) Gdyby p było prawdziwe, to S miałby przekonanie, że p .” (Nozick 1981, 172–176; cyt. za Ziemińska 2002, 137)

Kondycjonalna definicja wiedzy opiera się na dwóch powyższych [(3) i (4)] okresach warunkowych. Znaczenie warunków (3) i (4) Nozick wyjaśnia za pomocą teorii światów możliwych. Okres warunkowy $p \rightarrow q$ będzie prawdziwy, jeżeli we wszystkich światach *bliskich* naszemu światu (czyli takich które prawdopodobnie mogłyby istnieć) zarówno p jak i q są prawdziwe. Warunek (3) to warunek zmienności, określający zmiany przekonania w stosunku do prawdy, natomiast warunek (4) to warunek zgodności, wyznaczający ograniczenia tych zmian, kiedy prawda nie zmienia się.

Warunki (3) i (4) spowodowały, że teoria Nozicka określana jest mianem „podążającej tropem prawdy” (*truth-tracking-account*). „Prawdziwość przekonań należących do wiedzy nie może być przypadkiem, musi mieć oparcie w obiektywnej relacji »śledzenia prawdy«” (Ziemińska 2002, 136). Analogicznie prawdopodobna wydaje się możliwość rozszerzenia tego ujęcia jako „podążającego tropem obiektywności”. Byłaby to dość daleko idąca interpretacja stanowiska Nozicka, której nie mogą rozwinąć w tym miejscu.

Według Nozicka zatem „wiedzieć, że p , to znaczy być kimś, kto miałby takie przekonanie, gdyby było ono prawdziwe i kto nie miałby takiego przekonania, gdyby było ono fałszywe” (Ziemińska 2002, 140).

Nozick stara się wykazać ponadto możliwość istnienia wiedzy potocznej, przy nienaruszonej spójności logicznej argumentów sceptycznych. Przy tym najsilniejsza argumentacja sceptyczna jego zdaniem opiera się hipotezie *mózgów w pojemniku*, stanowiącej uwspółcześnioną wersję Kartezjańskiego przykładu *Złośliwego Demona – Naukowca*. Jednak w przeciwieństwie do Putnama, który w tym samym

³ Kontrprzykłady Gettier miały pokazać wadliwość klasycznej koncepcji wiedzy wywodzącej się z Platńskiego *Teajeta*. Koncepcja ta opiera się na trzech podstawowych warunkach, które w sformułowaniu Gettier mają następującą postać: „(a) S knows that P IFF (i) P is true, (ii) S believes that P, and (iii) S is justified in believing that P.” Gettier przytacza dwa skomplikowane przykłady, z których wynika, że mimo spełnienia powyższych warunków, S nie wie, że P (Gettier 1963, 121–123). Podobnych kontr-przykładów można sformułować bardzo wiele, jednym z najwcześniejszych i najbardziej znanych jest eksperyment myślowy Russella z *zepsutym zegarem*, na który spoglądamy akurat w momencie, kiedy godzina wskazywana przez zegar jest prawidłowa (Russell 1948, 155). Należy podkreślić, że to Gettier był pierwszym filozofem, który dostrzegł, że tradycyjna definicja wiedzy jest nieadekwatna.

czasie wykorzystywał ów pomysł⁴, Nozick uważa hipotezę *mózgów w pojemniku* za logicznie spójną (Nozick 1981, 201–202).

W oparciu o taką definicję wiedzy Nozick broni przed sceptycyzmem (lokalnym) wiedzy potocznej, jednocześnie przyznając, że nie wiadomo czy nie znajdujemy się w globalnej sytuacji sceptycznej. Jego zdaniem te dwie pozornie sprzeczne tezy można uzgodnić jedynie poprzez odrzucenie zasady implikacyjnego domknięcia wiedzy (*Principle of Closure*). Zasada ta jest epistemiczną wersją logicznego prawa *modus ponens* i ma postać następującą:

$$(PC) [K(p \rightarrow q) \wedge Kp] \rightarrow Kq$$

Po modyfikacji Nozicka zasada przyjmuje taką oto formę opartą na interpretacji *modus tollens*:

$$(PC) [K(p \rightarrow q) \wedge \sim Kq] \rightarrow \sim Kp^5$$

Po zastosowaniu tego wzoru do wnioskowania sceptycznego: (1) wiem, że jeżeli siedzę i piszę na Ziemi, to nie jestem mózgiem w pojemniku na Marsie, (2) i nie wiem jednocześnie, że nie jestem mózgiem w pojemniku na Marsie, (3) a więc nie wiem, że siedzę i piszę na Ziemi. Stosując ten schemat, Nozick zgadza się ze sceptycznymi przesłankami, odrzuca jednak sceptyczny wniosek, ponieważ posiadanie konkretnej i szczegółowej wiedzy codziennej (potocznej) jest dla niego niepodważalnym obiektywnym faktem (Ziemińska 2002, 144–145; Nozick 1981, 204–206).

Najogólniej mówiąc, odrzucenie zasady implikacyjnego domknięcia wiedzy nie jest według Nozicka groźne, ponieważ przyjmuje on eksternalistyczną tezę, że możemy wiedzieć (podążając tropem zmiennych codziennych obiektywnych faktów) nie wiedząc, że wiemy (o znajdowaniu się w sytuacji globalnego sceptycznego błędu), podobnie jak „można śledzić jakiś fakt, nie śledząc faktu, że się go śledzi” (Nozick 1981, 280). W takiej perspektywie sceptycyzm staje się stanowiskiem groźnym dla internalizmu, nie zagraża zaś epistemologii eksternalistycznej. Jednakże większość komentatorów krytycznie odniosła się do tej częściowej akceptacji trafności sceptycyzmu. Szczególnie przy tym krytykowali oni postulat

⁴ Putnam (zob. Putnam 1981) stawia pytanie: *Czy moglibyśmy, będąc takimi mózгами w naczyniu, powiedzieć lub pomyśleć, że nimi (tj. mózгами w naczyniu) jesteśmy?* Po czym stara się wykazać, że mniemanie, iż jesteśmy mózгами w naczyniu jest tezą samoobalającą się, czyli nieprawdziwą. A więc, jeżeli jesteśmy w stanie pomyśleć, że jesteśmy mózгами w naczyniu, to nie jest możliwe, abyśmy byli mózгами w naczyniu. Innymi słowy, gdybyśmy byli mózгами w naczyniu, nie moglibyśmy sformułować tezy, że „jesteśmy mózгами w naczyniu”. A jeżeli nawet sformułowalibyśmy ją, to byłaby ona niezrozumiała i pozbawiona sensu, czyli nie posiadałaby odniesienia przedmiotowego (przy założeniach eksternalizmu semantycznego).

⁵ Szczegółową analizę argumentacji Nozicka zawiera monografia R. Ziemińskiej (Ziemińska 2002, 144–148).

uprawomocnienia wiedzy potocznej oraz nieuzasadnione ich zdaniem, odrzucenie zasady implikacyjnego domknięcia wiedzy (Ziemińska 2002, 162–166).

Kondycjonalna koncepcja wiedzy utrzymuje przywiązanie do idei obiektywności, zachowując prawdziwość potocznych przekonań bronionych przed sceptycyzmem, czyni to jednak kosztem spójności i racjonalności logicznej, pozbywając się epistemologicznej zasady implikacyjnego domknięcia.

3. Eksternalizm semantyczny Hilarego Putnama

Eksternalizm semantyczny został poniekąd „nieświadomie” sformułowany przez Hilarego Putnama w rozstrzygnięciu eksperymentu myślowego z *Bliźniaczą Ziemią* (Putnam 1973, 1993). Eksperyment ten opiera się na założeniu możliwości istnienia równoległego świata, prawie pod każdym względem identycznego z naszym – z tą jedynie różnicą, że skład chemiczny płynu, pełniącego na Bliźniaczej Ziemi funkcję wody to nie H_2O , lecz XYZ. W tej sytuacji to samo słowo (pojęcie) „woda” reprezentuje dwa różne płyny (przedmioty). Należy jednak podkreślić, że przed hipotetycznym rokiem 1750, czyli przed odkryciem przez „ekspertów” natury chemicznej wody na Ziemi i Bliźniaczej Ziemi (H_2O i XYZ) – nie istniała różnica w sposobie funkcjonowania terminu „woda” na Ziemi i Bliźniaczej Ziemi. Doświadczenia mieszkańców „bliźniaczych planet” są jakościowo identyczne – żyją oni w tym samym *pojęciowym* świecie. Pojęciowe płyny tych dwu światów są te same, chociaż realne płyny są odmienne. Na podstawie tego eksperymentu Putnam dochodzi do wniosku, który stał się swoistym „aktem chrztu” eksternalizmu semantycznego. A mianowicie stwierdził on, że „ekstensji terminu nie ustala pojęcie, które indywidualny użytkownik języka ma w swej głowie; jest tak dlatego, że ekstensja jest na ogół determinowana *społecznie* – istnieje podział pracy językowej analogiczny jak podział rzeczywistej pracy – oraz dlatego, że ekstensja jest częściowo determinowana *okazjonalnie*. Ekstensja terminów zależy od rzeczywistej natury poszczególnych rzeczy, które służą jako paradygmaty, a ta rzeczywista natura rzeczy nie jest, ogólnie biorąc, w pełni znana użytkownikowi języka.” (Putnam 1993, 256) Krótko mówiąc, według Putnama znaczenia wyrażeń językowych są uzależnione od środowiska fizycznego i sposobu używania poszczególnych terminów przez *ekspertów*.

Umiejscowienie stanowiska Putnama w paradygmacie obiektywistycznym wydaje się być bezdyskusyjne. Przyczynowa teoria referencji ukazuje zależność subiektywnych pojęć od obiektywnej struktury świata zewnętrznego a ponadto uwidacznia, że obiektywność znaczeń jest odkrywana w społecznych działaniach różnorodnych specjalistów.

4. Eksternalizm semantyczny Donalda Davidsona

Jest rzeczą zmienną, że Davidson swoimi pismami z przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych w znacznej mierze zainspirował i zainicjował rozwój eksternalizmu semantycznego. Sednem jego argumentacji jest swoisty trójkąt poznawczy oparty na skorelowanych pojęciach obiektywnej rzeczywistości, myśli propozycjonalnej i komunikacji interpersonalnej, przedstawiony przez niego w *The Structure and Content of Truth*. (Davidson 1990, 327)

Davidson umiejscawia się w grupie umiarkowanych eksternalistów. Jednocześnie występuje przeciwko sceptycyzmowi globalnemu. Najczęściej chyba przytaczanym argumentem (nie-wprost) Davidsona przeciwko sceptycyzmowi jest hipoteza wszechwiedzącego interpretatora (Davidson 1977; Davidson 1995, 81), który przypisywałby przekonania innym podmiotom i interpretował ich mowę na podstawie swoich własnych przekonań tak jak czynią to pozostali uczestnicy komunikacji. Z racji tego, że jego sposób interpretacji nie różniłby się od interpretacji innych komunikujących się, musiałyby z konieczności przyjąć zgodność swoich przekonań z przekonaniem innych komunikujących się, potrzebną do zrozumienia jego interpretacji. Można więc przyjąć, że „całkowity błąd dotyczący świata jest po prostu niezrozumiały, gdyż zakładając jego zrozumiałość, zakładamy po prostu, że mógłby istnieć interpretator (wszechwiedzący), który poprawnie zinterpretowałby kogoś innego jako tego, kto znajduje się w całkowitym błędzie, a to (...) jest niemożliwe.” (Davidson 1995, 81) Zdaniem Davidsona „skuteczna komunikacja dowodzi istnienia wspólnego i w dużej mierze prawdziwego poglądu na świat” (Davidson 1995, 81) wykluczając tym samym możliwość sceptycyzmu. Najkrócej rzecz ujmując, żeby innych zrozumieć należy założyć że mówią prawdę.

Dla uwyrażnienia tej tezy (a jednocześnie wagi idei obiektywności zawartej w tej koncepcji) można przytoczyć następującą wypowiedź Davidsona:

„Jeżeli tylko ci którzy się komunikują, mają pojęcie obiektywnego świata, to tylko ci, którzy się komunikują, mogą wątpić, czy świat zewnętrzny istnieje. Jednakże jest rzeczą niemożliwą, aby poważnie (spójnie) wątpić o istnieniu innych ludzi myślących, czy o istnieniu świata zewnętrznego, skoro komunikować się – to tyle, co rozpoznawać istnienie innych ludzi we wspólnym świecie. Język, tj. komunikacja z innymi, jest więc istotny dla myśli propozycjonalnej. Jest tak nie dlatego, że trzeba mieć słowo, aby wyrazić myśl (ponieważ tak nie jest), lecz dlatego, że podstawą poczucia obiektywności jest intersubiektywność, a bez poczucia obiektywności, bez dystynkcji między prawdą a fałszem, między tym, co pomyślane, a tym co faktyczne, nie może być niczego, co można słusznie nazwać «myślą».” (Davidson 1994, 234; cyt. za Ziemińska 2002, 277–278)

Davidson w swoim projekcie *epistemologii zeksternalizowanej* odrzuca pierwszoosobowy kartezyjański punkt widzenia, przyjmując na jego miejsce “znaturalizowaną” trzeciosobową perspektywę. W specyficznej relacji wzajemnego uzasadniania (Davidson wprowadza na to określenie triangulacji) podstawową przesłanką

umożliwiająca całościowe i obiektywne poznanie jest fakt komunikacji. Komunikacja między podmiotowa musi mieć formę językową i respektować rozróżnienie subiektywne – obiektywne, czyli zawierać ideę obiektywnej rzeczywistości, która przyczynowo wpływa na poznawczą formę prawdziwych lub fałszywych sądów do niej się odnoszących.

5. Obiektywność w stanowisku internalizmu Jerry’ego Fodora

Internaliści hołdują stanowisku tradycyjnemu, według którego treść stanów, zdarzeń i procesów umysłowych (percepcji, myśli, przekonań) jest zdeterminowana i zindywidualizowana wyłącznie przez wewnętrzne własności autonomicznego wobec swojego środowiska podmiotu tychże stanów (Szubka 1998, 471–472). Najkrócej mówiąc internaliści uważają, że treści i stany umysłu znajdują się zawsze w “głowie” i nic spoza niej ich nie określa i nie determinuje. Takie modelowe stanowisko internalistyczne jest obecnie bardzo rzadkim zjawiskiem. Większość współczesnych internalistów poprzez polemiki z “rewizjonistycznym” ekstermalizmem przyjęło poglądy o wiele bardziej złożone.

Niewątpliwie jednym z najbardziej “wyrafinowanych” internalistów jest Jerry Fodor, który łączy radykalny internalizm semantyczny w odniesieniu do pojęć z ekstermalizmem w odniesieniu do przekonań (Fodor 2001, 17). Zajęcie takiego kompromisowego stanowiska jest dla niego możliwe w efekcie wcześniejszego przyjęcia podziału treści stanów umysłowych na treść wąską i treść szeroką. Tylko treść szeroka obejmuje warunki prawdziwości i jest uzależniona od środowiska, natomiast treść wąska jest pojęciem czysto formalnym (elementem wewnętrznego *języka myślenia*), niezależnym od środowiska fizycznego i społecznego. Według Fodora ta niezależna od środowiska struktura języka myśli jest wrodzona i uniwersalna a przy tym apriorycznie umożliwia reprezentowanie obiektywnego świata w doświadczeniu. Taka charakterystyka głównej kategorii w koncepcji Fodora umożliwia włączenie jej do stanowisk realizujących ideał obiektywności, jednakże w przeciwieństwie do ekstermalistów jej centralnym punktem jest wąska treść syntaktycznych struktur *języka myślenia*.

6. Znaczenie sporu ekstermalizmu z internalizmem dla ideału obiektywności

Jak zaznaczyłem wcześniej problem obiektywności nie był bezpośrednim przedmiotem sporu między ekstermalistami i internalistami. Jeżeli jednak potraktujemy problem ten jako pewien normatywny, globalny i kulturowo-społeczny ideał, to ewidentnym staje się, że polemiki między koncepcjami ekstermalistycznymi i internalistycznymi mają (mogą mieć) znaczący wpływ na jego współczesny kształt i tendencje rozwojowe. Wydaje się, że realizacja ideału obiektywistycznego jest

celem zarówno eksternalistów jak i internalistów,⁶ aczkolwiek opiera się jak próbowałem wcześniej pokazać, na odmiennych procedurach epistemicznych. Jednakże można zauważyć na pierwszy „rzut oka” (nadużyję tej obiektywizującej metafory⁷), że to głównie eksternaliści przyczynili się do „rozszerzenia” problematyki obiektywności formułując dodatkowo nowe argumenty antyseptyczne. Eksternalizm jest jeszcze dość nowym i nieuformowanym nurtem, którego dotychczasowe sukcesy wydają się wskazywać na możliwość znaczącego poszerzenia horyzontu badań nad ideałem obiektywności – „nie uprzedzajmy jednak faktów”.

Literatura

- Armstrong D., 1973, *Belief, Truth and Knowledge*, New York: Cambridge University Press.
- Davidson D., 1977, *The Method of Truth in Metaphysics*, w: P. A. French, T. E. Uehling Jr., H. K. Wettstein (eds.), *Midwest Studies in Philosophy 2: Studies in the Philosophy of Language*, Morris: University of Minnesota Press.
- Davidson D., 1990, *Structure and Content of Truth*, „The Journal of Philosophy”, 87, nr 6, s. 279–328.
- Davidson D., 1994, *Davidson Donald*, w: S. Guttenplan (ed.), *A Companion to the Philosophy of Mind*, Oxford: Blackwell.
- Davidson D., 1995, *Metoda prawdy w metafizyce*, tłum. T. Szubka, w: *Metafizyka w filozofii analitycznej*, Szubka, T. (red.), Lublin: TN KUL, s. 79–94.
- Fodor J., 2001, *Ekspersi od wiązków. Język myślenia i jego semantyka*, tłum. M. Gokieli, Warszawa: Aletheia.
- Gettier E. L., 1963, *Is Justified True Belief Knowledge?*, „Analysis”, vol. 23, No. 6, s. 121–123.
- Gutowski P., Szubka T. (red.), 1998, *Filozofia brytyjska u schyłku XX wieku*, Lublin: TN KUL.
- Nozick R., 1981, *Philosophical Explanations*, Oxford: Clarendon Press.
- Plantinga A., 1993, *Warrant: The Current Debate*, Oxford: Oxford University Press.
- Putnam H., 1973, *Meaning and Reference*, „The Journal of Philosophy” LXX, s. 699–711.
- Putnam H., 1993, *Znaczenie i referencja*, tłum. T. Szubka, w: Stanosz B. (red.), *Filozofia języka*, Warszawa: Fundacja Aletheia, s. 246–258.
- Putnam H., 1981, *Brains in a Vat*, w: idem, *Reason, Truth and History*, New York: Cambridge University Press.
- Russell B., 1948, *Human Knowledge: Its Scope and Limits*, New York: George Allen and Unwin.
- Szubka T., 1998, *Eksternalizm w filozofii umysłu i jego konsekwencje*, „Ruch filozoficzny”, 55, nr 3, s. 471–472.
- Ziemińska R., 2002, *Eksternalizm we współczesnej epistemologii*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.

⁶ Zauważa to również Renata Ziemińska w swojej monografii: „(...) zarówno internaliści jak i eksternaliści mają szansę być obiektywni w mocnym (idealnym) epistemologicznym sensie obiektywności jako prawdziwości. W obu przypadkach zaś ich tezy mogą dotyczyć stanów rzeczy obiektywnych w sensie metafizycznym.” (Ziemińska 2002, 35)

⁷ Znaczenie metaforyzacji w problematyce obiektywności omawia Marek Hetmański (s. (...) w tym tomie).